

або до котроїсь євангелицької доктрини (найчастіше — більш радикальної в такому разі) — або до польсько-католицької церкви, коли їх не вабив радикалізм і раціоналізм.

Вишенаведений тестамент Василя Загоровського характеризує побажання тих, котрі жахались такого відірвання і хотіли за всяку ціну заховати зв'язок з своєю народністю — через стару культуру і стару церкву. Се тим «вірного дитини руського», вживаючи виразу Вишенського Він хоче, щоб його сини, приладжуючися до нових форм і нових вимог життя, проходячи науку у єзуїтів і витираючи королевські передпокої для вислуги, заразом «обычаїв цнотливих і покорних руських не забачали (не занедбували), до смерті не облишали набоженства греческого закону» і ніяким чином не входили в зносини з людьми єретичних поглядів¹. Але такі побажання легше було висловити, ніж провести в життя в останній чвертині століття, коли наша «цнотлива і покірна Русь» шляхетська втягається в вир шляхетського життя Польщі, Люблінський сойм 1569 р зв'язав наші землі — з виимком Берестейського Побужа, безпосередньо з Річ-Посполитою польською, в сам розгар «золотого віку» польської літератури, польської культури, польського політичного і громадського життя, коли його крива піднімалась стрімко вгору і не відчувалось недалекого упадку і сеї культури, і сього політичного життя, що несла з собою католицька реакція, економічні кризи й українські повстання. На іншим місці я виясняв ті приваби, розгорнені перед українською шляхтою, вирваною з тісних меж провінціального життя — ті спокуси, які ставило їй як шляхетській верстві, як суспільному класові сучасне життя Річи Посполитої². Вона сих спокус не подужала, — і поспішила всіма силами ввійти в се життя, приноровляючись як можна щільніш до його вимог, — присвоюючи до сього польську мову, релігію, культуру, входячи в шлюбні зв'язки з виднішими польськими фаміліями, щоб забезпечити собі визначні, впливові становища в політиці, в громадському житті, в розділах посад, доходів, держав

У результаті серед української шляхти і магнатства все більшу перевагу бере тип, яскраво змальований Вишенським: «бывшого благочестивого християнина і ціломудрця Малої Росії», захопленого зверхнім блиском, імпазантними утіхами польської культури, церкви, державності, — як се іронічно представляв Вишенський, вкладаючи сі слова в уста сього споляченого «дитини»: «А толи ся Латинь щас-

¹ Више.

² Іст. України VI с. 419 дд Культ.-нац рух с. 42 дд.

тить, и танцуєть въ славѣ, въ можности¹, въ розширенню машкарского и комедійного набоженства², четверорогатими исусо-ругателями розтягненого і умноженого»³ Сей поляком захоплюється «щастем папежовим», «щастем Латини». Посмивається з українського духовенства, з ченців, що вони вбираються непоказно, бідно, хлопи прості — «не знаєт і проговорити съ человѣкомъ, коли его о што запытаєш», не має ні освіти, ні погляду на справи сучасні І «дитина руський» «поеретичив», як се називає Вишенський, — став «римлянином», «увірив у папежа» — хоч формально, мабуть, ще не розірвав з руською конфесією і народністю.

Се образок з самого кінця XVI в, коли реформаційна течія підупала вже зовсім, і почався поворотний рух аристократії до католицтва. В 1570—1580-х рр., коли писав свій тестамент Тяпинський, високим панським тоном, навпаки, було пописування презирством до традиційної церкви, заінтересованням до євангелицького руху, до його боротьби з папством, модного «руського дитину», що легковажив собі староруську простоту, в тих часах мусим уявляти собі з ухилом в сей бік раціоналізму, критицизму, протиклерикальних настроїв Кадьяна Чаплича — і від таких «відступців» остерігає своїх синів Загоровський, маючи на гадці свої помічення з 1570-х рр. Українське панство тоді тільки що починало втягуватися у вир інтересів та настроїв польсько-литовського панства, а поки сини Загоровського повиростали, ухил пішов уже в бік, описаний Вишенським.

У сій небезпечній, критичній ситуації провідники руської церкви спочатку тримаються тактики відмовчування. Тим більше, що навіть іще в 1560-х роках латинська церква не виглядала дуже небезпечним противником: вона ще тільки проводила свою внутрішню консолідацію, в її боротьбі з реформаційним поступом тільки що стався перелом — він видний нам в історичній перспективі, але, мабуть, не так помітний був його свідкам Єзуїти тільки що ставили перші свої кроки в Литві і Польщі. А реформати, як я вже зазначив, уважались скорше союзниками, ніж ворогами — заслоною православної церкви від католиків. Православний консерватизм ще здавався твердою, надійною силою: як перестояв віки, так, здавалось, перестоїть і се лихоліття! Стопи православ'я поволі подумували собі над оновленням книжного запасу, виданням нової Біблії, — так, як думали п'ятдесят, шістдесят літ тому, зовсім не вважаючи положення

¹ Се про успіхи політичні й економічні

² Се про імпульсанти успіхи школи і церкви

³ Мова про єзуїтські колпаки (берети), з чотирма рогами.

більш критичним — Тільки у деяких, більш імпульсивних вивалились часом гіркі докори за занедбання і поширення руської віри і руської народності, як у Тяпинського:

Хто богобойний не задержить, на такую казнь божию гледечи¹ хтобы не мусиль плакати, видсчи так великих княжат, таких панов значних, так много деток невинных, мужов з жонами в таком зацном Руском, а з [в]лаша перед тым дуступнои, учоном народе езыка своего славного занедбане а просто — взгорду, с которое за покаранем панским оная ясная их в слове божьем мудрость (а которая им была праве яко врожоная) гды от них отишла, на ее мѣстыце натых мѣсть такая оплаканая неумеетность пришла, же вжо некоторые и писмом се своим, а з [в]лаша в слове божьем — встыдают¹ А на остаток што может быти жалоснейшая, што шкарадша [рїч], иж и тые што се межи ними зовут духовными и учителя, смѣле мовлю — наимей его не вмюют, наимей его вырозуменя не знают, аки се в нем цвичат, але и ани школы ку науце не маюут¹ За чим в иные писма за такою неволею немало и¹ себе и дети (не без встыду своего — бы се одно почули — немалого¹) заправаюут².

Православни проповідники радять своїм людям не вступати в диспути з іновірними, уникати яких-небудь зачіпок з ними. Гербест оповідає, що, коли він держав у Галичині

¹ Потім зайве, як я думаю — оу.

² З огляду на досить тяжкий стиль і польські домішки вважаю потрібним навести переклад (раніш уже даний мною, але дещо відмінний, — Іст Укр с 436) «Хто богобоязливий не задржить, на таку кару божу глядячи! Хто не заплакав би, бачучи серед таких великих княжат, таких значних панів, стількох невинних дітей, чоловіків і жінок в таким славним, а щонайбільше — в таким здібним і ученим Руським народі, таке занедбання свого славного язика, просто — погорду до нього Через котру (погорду), своєю божою, їх ясна мудрість в слові божім — що була у них просто як прирожденна — відійшла від них А на її місце прийшло зараз таке мізерне незнання — що вже декотрі і письма свого стидаються, особливо в слові божім. А що найгірш може бути жалісне, що найпоганше, як се, що й так звані між ними духовні та вчителі — сміливо скажу — антрохи його не вмюють, антрохи не знають його значення, ані не вчать ся його, ні шкільне маюут для науки його. Через те поневоли немало їх вчить ся з писань польських або інших самі, і дітей своїх до того привчаюут, на великий стид — якби тільки його відчули!»

Час і місце появи сеї цікавої ереміади зостаються далі цілком незвісними! Час приблизно означається початком 1570-х років чи взагалі 1570-ми роками — перед появою острозьких видань Щодо індивідуальності автора — здавалось, ніби висліджено його в особі полоцького шляхтича Василя Тяпинського — котрого зв'язано разом з згадками Будного про товариша в конфесії Василя Цяпинського (*Довнар-Запольський* В Н Тяпинский, переводчикъ евангелія на бѣлорусское нарѣчье, Извѣстія От Рус языка 1899, *A Brukner* в Archiv f sl Phil. 1896, пор *Карский* Бѣлорусы III. 2 с 35 дд.) Але пок Ор Левницький показав у тім самим часі Василя Тяпинського на Волині і в Київській Поліссі та рішуче остерігав, щоб не вальти всіх Тяпинських в одно («Про Василя Тяпинського, що переклав Евангеліє на просту мову» — Записки Київські т. XII, 1913) Передмова Тяпинського не виявляє ніяких нововірських гадок, навпаки — він говорить до православних, нічим не відділяючи себе від них, але се правда, що його переклад евангелія йде за текстом Будного, і можливо, що він, як і Будний 1562 р., працював для руської освіти і культури як нововірець!

проповіді проти руської церкви і викликав православних на диспут, попи не ходили і людей намовляли не ходити; коли ж Гербест через поміщицю змусив їх ставитись, вони ухилялись від яких-небудь дискусій, складаючи все на свого владику Курбський на жалі своїх віленських знайомих на виступи езуїтів проти православної церкви відповідає порадою, щоб православні не ходили на їх проповіді «і не вдавалися в гадки» А посилаючи до Львова якийсь свій переклад, просить читати його тільки «з правовірними восточних церков», а «схизматикам» (католикам) не показувати, ані запускатися з ними в ніякі диспути¹. Для підтримання серед своїх людей певного настрою супроти католиків і нововірців робилися «для внутрішнього вжитку» вибірки й компіляції з старих полемічних писань проти латинян ще з староруських часів та з візантійських полемічних писань XIV—XV в.: перероблялися і підновлялися такі старші збірники з попередніх століть². Відомі такі збірники з XIV—XV в., далі маємо сліди таких оновлених компіляцій з першої пол. XVI, і вони потім продовжувались, доповнялись новим матеріалом і перероблялися для сучасного вжитку протягом другої половини століття, щоб за нестачею нових повних, вичерпуючих підручників дати в руки православних хоч таке штуківане «всеоружество богословія»³ проти нападів католиків і нововірців Напр., збірник, переписаний, судячи з письма, на поч. XVII в., а перехований, хоч у неповнім вигляді, в київському Михайлівському монастирі й обслідуваний в 1890-х рр. пок як Петровим містить таку цікаву колекцію старих і нових полемічних писань (поминаючи дрібніші й менш важні записки):

1) стаття проти латинян (без початку), написана 1511 р. десь на Угорщині⁴, в її православних областях — обговорює

¹ Див в Історії України с 460.

² Такими словами «Всеоружество Богословія» перекладався титул «Паноплія» звисного нам Згабена (в т IV с 388) Шафарик згадує сербський список її XVI в з сим заголовком (Gesch. d Sudslaw Literatur, вид 1865 III с 208, у Попова Ист лит обзор с 315)

³ Про такі збірники говорить Копистинський в Палиноді, наводячи відти листи Петра антиох., с 789 Новіші студії про них *Андрій Попов* Историческо-литературний обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI—XV в.), 1875 (тут на с 155 дд описується пергамен збірник письма кінця XIV або поч XV в з приміткою «сия книга списана бысть на посрамленіе Ляховомъ и Латынамъ») *Його ж* Обличительныя списанія противъ Жидовъ и Латинянъ по рукоп Публ Библ 1580 г — в москов Чтеніях 1879, Продовження, під загол Древне-русскія полемическія сочиненія противъ протестантовъ, там же кн II *Н Петровъ*, Западно-русскія полемическія сочиненія — XVI в — в Трудах Киев дух ак 1894, II—IV

⁴ Се показує титул Жигимонта як короля «лендєньского» (угорська назва для Польщі)

латинський погляд на походження св. Духа і першинство папи

2) повість про те, як латинники здобували в 1276 р. Атос, що не приймав унії,— принесена 1546 р. до Суграсльського монастиря і тоді ж вписана до цього збірника

3) Запитання короля Януша (Іоанна Заполі, угорського короля) до прота (найстаршого ігумена) Святої Афонської гори про лютерову науку, що проявилася на Угорщині, списані рукою логофета Лацка з Моцешті в Будині р. 6042 (1534) — «Послання второє», як воно надписується

4) Відповідь прота Святої Гори Гавриїла і всього собору, що виясняє неправовірність переказаних лютерових поглядів

5) До цього долучена, як друга частина сеї відповіді, але до неї, очевидно, неналежна — правдоподібно додана вже на Руси, полемічна стаття проти претензій римського папи на першинство в церкві

6) Полемічна стаття про походження св. Духа.

7) Послання патр антіохійського Петра (XI в.) проти римського вживання неквашеного хліба при богослужінні.

8) Послання в тій же справі Івана митроп. руського (XI в.).

9—10) Запитання Домініка еп венецького до того ж патр Петра антіохійського і його відповідь в справі вживання неквашеного хліба

11) Германа патріарха царгородського «ко жестоковийним Латинам поучение» (диспут його з францисканцями, XIII в.)

12) Фотія патріарха к римлянам, про походження святого Духа і вживання неквашеного хліба (полемічна стаття, пізнішого, не Фотієвого, але все-таки старого, візантійського походження).

13) «Новосложено сие поучение во Литвании нарицаемымъ Цозшлз¹ логофетомъ».

14) «Сказание о 12 апостолу, о Латынъ и опрѣсноцѣхъ», витяг з великого візантійського полемічного трактату «Епістоля на Римлены».

15) Послання Атанасія александрійського до Антіоха, популярна в старій літературі стаття.

16) «Послание до Латынъ изъ ихъ же книгъ», зложено 1581 р

17) Кілька вибірок з Максима Грека й різних старших церковних письменників.

18) «Беседа крестянину з Жидом о вѣре христіанской и о иконахъ».

---

¹ Слово се досі не розшифроване.

19) «На богомерзкую на поганую Латину, который папези и хто что въ нихъ вымыслили въ ихъ поганой вѣрѣ», 1580-х років.

20) Преніе Атанасія александрійського з Арієм

21) «Прикладъ иноческому житию»

Як бачимо, збиралось усе: пам'ятки староруської полеміки, візантійські трактати, і що де-не-де з'явилось — на Балканах, на Угорщині, особливо на Святий Горі, сій цитаделі правдивості тих віків — як от ся малоцікава кореспонденція з протом Гаврилом¹, як полемічні проти латинян писання XIV в Григорія Палами і Ніла Кавасили, привезені ще раз з Атосу в 1570-х рр і триумфально оповіщені Курбським віленським православним («уже благодати ради божія подана намъ книга въ помощь от Святыхъ Горы, яко самою рукою божію принесена, простоты ради и глубокого неискуства церковниковъ русскихъ церквей, а не глаголю: лѣности для и обжорства епископовъ нашихъ»). Він наказував їм «пріявть тую книгу въ руки противити ся непреборимымъ онымъ и непреодоляемымъ оружіемъ» проти «силогизмов и софизматов» езуїтських². Відповіді на протестантську критику шукаю також у старій полеміці з євреями, де порушувалися деякі ті ж самі питання: шанування хреста, ікон, святих У поміч полеміці з унітаріями звертали ся до старих писань проти арія і т д

За поміччю сих писань і на їх взрець складались нові, більш або менш приладжені до нових обставин і висунених ними питань. Все воно анонімне, старомодне,— так що не легко відрізнити новоскладане від старого. Одначе досі вже назбиралась купка таких писань, доволі виразно визначених як вироби другої половини XVI в.

Так, звісне вже нам полемічне писання XV в «Пророчество: Исаино пророка о отверженья Жидовъ» виступає в підновленім вигляді як «Бесѣда христіанина съ Жидомъ»³.

---

¹ Про сю кореспонденцію, крім вищезгаданої праці Петрова *Н Дашкевич* Одинъ изъ памятниковъ религиозной полеміки XVI вѣка, в Чтеніяхъ кнѣзѣв Нестора, т XV *М Возняк* Кілька заміток до послання Лацка в 1534 р і відповіді на нього афонського прота Гаврила — Львів Записки т 128

² Сочиненія с 427—30

³ Пок Петров кладе сю переробку на середину XVI в на підставі загальних міркувань маючи на увазі відгомони сучасної протестантської полеміки

Жид рече о иконахъ Почто, Богу завѣщавшу не кланяти ся древу или каменю, вы же симъ кланяете ся образом или кресту?

Христіанин Ршы ми, чому Іяков поклони ся на конец жезла Іосифова?

Жид Не жезлу или древу поклони ся, но держащаго его Іосифа почти

Христіанин Тако и мы поклоняем ся кресту И якоже ты поклоняеш ся скрыжалем или двум херувимом или ковчегу што вчинил Моисей, почтитаешъ тымъ Бога,— тако и я поклоняю ся иконам не каменю, ни древу, но Христу Ибо часто иконы зветшают, тогда их сжигаем и другія новыя чиним на воспоминаніе благосвятыхъ і т д (Западно-рус полем соч с. 185).

В однім збірнику середини XVI в. міститься доволі просторий полемічний трактат «против повести нынешних безбожных еретиковъ, што поведают не молити ся ангелом ни пречистой Богородици и ни которому святому. »¹, він боронить проти євангелістів предстательство ангелів і святих, ікони і молитви, піст; порушує при нагоді різні інші питання, доволі хаотично, хоч і не без темпераменту². В іншим збірнику, зложеним в 1578 р в Супрасльськїм монастирі, маємо ширшу і більш систематичну, в порівнянні з сею, але саму по собі все-таки доволі хаотичну вибірку різного матеріалу з Біблії і з іншої церковної літератури — «Списаніє противъ Люторовъ», як воно титулується Автор має на увазі критичні відзиви котрогось лютеранського «Катехісиса» і «громадить супроти них», з коротким коментарем або й без нього, різні «прикладі» «з письма старого і нового» до таких питань, як шанування ікон і хреста, молитви і молебні, молення за померлих, пости, чернецтво і под. Незважаючи на свій мало-прозорий і хаотичний виклад, трактат сей, очевидно, тишився популярністю, списувався і перероблявся досить довго³.

¹ Видав Голубев у ч I т VIII Архива Юго-Зап' Росии, 1914

² От взирецъ його полемики. «Написал еси, безумне, моление светого первомученика Стефана, ино кому ся было ему тогда молити? Толико единому Богу Мы пак чи не единому Богу молим ся? А пречистую матеръ его и светых апостоль и всехъ светых на помощь призываем, мовечи так «Светый апостоло, имея дерзновение, помоли ся Господу Богу о мне грешном!» То уже видиши ли, яко не имама ихъ за богы, но яко светых и избранных угодниковъ божих в молитвахъ призываем на помощь (с 7—8)

³ З трьох копій різних редакцій видав його П Гільтебрандт в III т. Пам. полем лит., перед тим з тих самих двох надрукував Попов у Чтеніях моск 1879 II (як вище) Не ясно мені, звідки взяв Гільтебрандт сей заголовок: «Списаніє противъ люторовъ» — чи не скомпонував його сам? Судячи з поданих описів у рукописах сього заголовку начебто нема На взирець викладу наведу отсей приклад «О поминкахъ по умершихъ» «Потребно есть за умершихъ молити ся, приношения и милостыня творити Обрѣтаемъ бо у книгахъ старого закону Иуда Макковой бысть похвальный судия въ Израили, и егда войско его побито, изыскав у пазухахъ ихъ — хотячи въдати, за котрый грѣхъ Богъ разгневал ся на людѣ его, иже пораженъ есть, — и обрѣл въ нѣдрахъ ихъ кумиры Они же для женъ поганскихъ богомъ ихъ поклониша ся Бо который Жидъ пришолъ къ жонце поганской, хотячи съ нею блудъ учинити, она же вынемши зъ пазухи своей болванца, дабы преже поклонил ся ему, тожь потомъ съ нимъ призволише скверность дѣлати Они же тако сотвориша, звести ся дали имъ¹, и за то предалъ ихъ Богъ въ руки врагомъ ихъ на побиеше И видячи то Иуда, судия ихъ або гетманъ, посла во Иерусалимъ 2 тысячь дидрахмъ серебра до левить и всего духовенства, да будетъ въ церкви приношение за грехи умершихъ людей Видиши ми, яко благочестно и братолюбезно зело сотвори — и въ божественномъ писаніи возвеличенъ и удивленъ бысть? Если таковая у старомъ законе приятно, мы же должнѣйши² есмо поминати своихъ иже во благочестии скончавшихъ ся (с 119).

¹ В друкъ далимъ

² Зайве суть

Нарешті, тут же треба одмітити й невеликий трактат Герасима Смотрицького в формі передмови до острозької Біблії 1581 р. про догмат Трійці, проти унітаріїв, з покликками вірних до читання св. Письма, щоб розрізняти тих, що тільки ім'я Господнє повторюють, від тих, що сповняють волю божу¹.

Особливо поява в 1577 р. славного трактату Скарги², що зробив сильне враження як своїм влучним і талановитим викладом, так і зручною присвятою кн. Острозькому, голові православним, з покликом допомогти прилученню руської церкви до латинської своїми впливами і засобами, заворушила православних книжників та натхнула їх бажанням дати відправу бойовому католицтву.

За се останнє десятиліття, від сотворення нових підстав католицької реакції у виді тридентських постанов, польська католицька церква дійсно дуже скріпилась, набрала духу і з оборонних позицій перейшла в наступ не тільки проти своїх відступників-нововірців, але й проти інших «акатоликів» — русинів і вірмен, смакуючи легку і певну добичу, блискучий реванш після недавніх понижень. Забуваючи свій власний такий недавній розстрій і упадок (яскраво змальований самим католицьким духовенством — папськими нунціями і синодальними постановами середини XVI в.), католицькі полемисти тепер злорадно витикали ті самі, тільки що переможені польською церквою, хиби руської церкви — обсадження байдужим єпископатом, темним священством, недостатчу організації, школи, дисципліни. Представляли се неулічними хворобами тих церков, які відпали від єдності з Римом і не допускали іншого виходу з тих хиб, крім прилучення до Рима. Такий був провідний мотив і сеї книги Скарги, що дуже зручно взяв супроти місцевої Руси тон милосердного спочуття — мовляв, се простодушні жертви лукавих греків, що вмисно не уділили їм своєї культури й мови, а zostавили при слов'янщині, що не може бути засобом освіти й науки! Висловлюючи шире спочуття до чесного, покірного руського народу, він бравсь показати йому спасенну і нетрудну дорогу з сього мізерного становища — безгласної грецької отари: відлучитися від проклятої грецької й прилучитися до благословенної Богом римської церкви³. Від сього лукавого спочуття заболіло у православних тяжче, ніж від яких-

¹ Передруковано в тій же ч. I т. VIII Архива.

² O jedności kościoła bożego pod jednym pasterzem y o greckim od tej jedności odstąpieniu z przestroga y upomianim do narodów Ruskich przy Grekach stojących, передр. в Пам. полемич. лит. II

³ Ширше див. в Історії т. VI с. 458, Культ.-нац. рух с. 70.